

Потпуковник ЂОРЂЕ КОСАНОВИЋ

НЕКА ИСКУСТВА ИЗ ОРГАНИЗАЦИЈЕ РАТНЕ ПРИВРЕДЕ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ

Устанак 1941 године наговестио је борбу са окупатором и домаћим издајницима на ширем фронту. Организован и плански вођен од стране КПЈ, покрет је имао одређен политички програм и циљеве. Одмах после окупације земље од стране непријатеља а нарочито после прогласа ЦК КПЈ за дизање народног устанка, почеле су се формирати партизанске јединице: групе, водови, чете и одреди чији су даљњи развој и свакодневно извођење акција захтевали да се још у почетку устанка приђе и решавању питања снабдевања. Извори снабдевања су били: помоћ народа, ратни плен, војна привреда и, касније, савезници.

Пошто се у чланку говори о војној привреди, то ћемо се у погледу снабдевања путем ратног плена и преко народноослободилачких одбора ограничити само на неке напомене. Снабдевање партизанских јединица запленом војних материјалних средстава од непријатеља текло је од првог до последњег дана рата. То је био основни начин снабдевања НОВ и ПОЈ наоружањем, а делимично се тако снабдевала и војна привреда основним и обртним средствима.

Снабдевање јединица преко народноослободилачких одбора текло је на више начина. Обавезе нове народне власти према војним јединицама сусрећемо још у првим документима и прописима о раду народноослободилачких одбора. Тако, на пример, *Борба* од 19 октобра 1941 године у чланку „Народноослободилачки одбори морају постати истински привремени носиоци народне власти“ истиче и овај задатак: „1.— да организују активност целог народа, тако да би се нашим борцима на фронту обезбедило све што је потребно...“ Овај задатак је већ у *Фочанским прописима* био конкретније разрађен: „Народноослободилачка војска снабдева се у првом реду од онога што народ сам од добре воље приложи у народноослободилачки фонд и куповањем за готов новац. Куповину за војску врше НОО-и или војни интенданци и комесари за храну. Ови последњи чине то или преко НОО-а или непосредно од свих села која имају за продају“. Сличне задатке само са више детаља сусрећемо и у доцнијим прописима виших органа власти (Септембарска наредба о изборима 1942; Упутство за организацију и рад НОО-а у Хрватској итд.).

Проблем организовања исхране партизанских јединица био је, дакле, постављен већ пред првоосноване НОО-е у устанку и они су учествовали у његовом решавању заједно са војним командама током целог рата. Храна сакупљана за војску предавана је командама позадинских јединица или се издавала интендантима јединица које би долазиле на дотични терен. Често су сељаци за мање јединице припремали храну код својих кућа. Поред хране одмах се почело и са сакупљањем одеће, обуће и новца за партизанске јединице. Сакупљали су углавном нижи НОО-и — сеоски, општински — преко својих народноослободилачких фондова и предавали то средским НОО-има који су од сакупљених количина одређени процент давали за потребе војске (обично 30—50%), а остатак употребљавали за издржавање незбринутог становништва, запосленог радништва и људства које је радило у разним установама (НОО, АФЖ, УСАОЈ) итд.

Поред сакупљања хране, одеће и обуће од становништва, и у радионицама и предузећима који су радили у режији НОФ НОО-а или под њиховим надзором одвајан је део производње за војне потребе.¹⁾ Одвајала се новоизрађена одећа, обућа, производи од дрвета, разни алат, вршена је оправка оружја итд. Колико ће чега бити одвојено зависило је од потреба становништва и војске за одређеним производима. Приоритет снабдевања одређивали су НОО-и у заједници са војним штабовима. Упоредо са ширењем територије и ослобођењем већих места и градова расле су и материјалне могућности НОО-а, па су они могли и више да одвајају за НОВ. У почетку су главни извори били: добровољна давања становништва, порези (порез на ушур, самодопринос), зајмови и конфискација, али су се доцније одбори све више ослањали и на дохотке из привреде: радионица и предузећа у индустрији и обрађивања земљишта, у режији народноослободилачких фондова, у пољопривреди.

Мада је народна власт преузела на себе и снабдевање партизанских јединица, ипак се, с обзиром на перспективу њиховог развоја и масовност устанка, пришло већ у почетку и стварању војне привреде. Ово се нарочито морало учинити и због специфичности које су се појавиле у снабдевању војних јединица, као и због стварања солиднијег економског ослонаца који ће омогућити даљњи плански развој јединица и олакшати у економском смислу, извођење већих акција и операција. Зато се већ у почетку устанка истиче и значај стварања војне привреде за даље ширење устанка. Борба од 27 децембра 1942 године у чланку под насловом „Стварање материјалне базе за војску и поза-

1) „Како пила на у Хашанима нема балвана, а за које је врло потребно, зато ће општина Суваја, Српска Јасеница и Поткалиње да одмах пошаљу по 10 кубика балвана на пилану у Хашане. Другови велика је потреба за балванима... јер су потребни за војне сврхе... „Вој. ист. институт“ бр. рег. 1/1-32, К 1968.

„Код нас у Вос. Петровцу, постоји једна радионица која ради и прерађује кожу за војничке потребе за обућу“. VII бр. рег. 44/9 К 163 А.

„У Фочи је машинско-браварска радионица оправљала оружје, разна возила и тенкове за војску. Такође је делимично радио за војску и парни млин са 120 радника“. Музеј Народне револуције, Сарајево, бр. 18464.

дину“ подвлачи следеће: „Сваком борцу мора постати јасно да без машинских каишева, без разног ситног браварског алата, који се, такође, често разноси и разбацује, без разних прибора, као манометри, микрометри итд. ми не можемо оправити ни затварач на заплењеној хаубици, нити оспособити ни митраљез ни пушку... У нашим редовима има доста стручњака за све врсте радова, другова који то и сада стварају, уколико имају за то материјалне могућности...“

Војну привреду су сачињавали: радионице, предузећа, и економије, а формирала се на територијалном принципу. Организовање производних јединица заснивало се на тактичким принципима које су спроводиле оперативне јединице. У условима кад нису држани крути фронтви, кад се брзо прелазило из одбране у напад, непрекидно маневрвало, а оперативне јединице груписале тамо где ће се постићи најбољи успеси, постојала је могућност да и непријатељ често упадне на слободну територију, да врши офанзиве и сл. Таква ситуација је захтевала еластично руковођење, одговарајући распоред, локацију и решење питања безбедности капацитета војне привреде.

Врховни штаб и главни штабови покрајина, команде корпуса и војна подручја били су главни организатори свих економских активности на својим територијама и руководили су изградњом војне привреде и њеном производњом. Све до формирања АВНОЈ-а, при ВШ се налазио Привремени управни отсек, а доцније Позадински отсек, који је преко команди подручја, корпуса или директно руководио војном привредом. У наређењу ВШ НОП и ДВЈ од 21 априла 1942 Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку стоји и ово: „Задатак је команди подручја: мобилизација људства, старање о исхрани, снабдевању и смештају оперативних трупа, прибивање хране у магацине, санитарска служба у позадини, обезбеђење санитарских установа, успостављање свих врста саобраћаја и старање о транспорту трупа и материјала... образовање војних радионица, слагалишта, старање о транспортним колонама...“ Значи да се примењивао углавном принцип децентрализованог, а понекад и централизованог, руковођења војном привредом. Све је зависило од ситуације у појединим деловима земље, развоја НОР-а консолидације слободних територија, привредне развијености појединих делова територије и тсл. Појединим радионицама — предузећима које су производиле или поправљале средства за борбу, а чија је производња била значајна за већи део слободне територије, руководили су директно ВШ или главни штабови покрајина. Војној индустрији у Ужицу и Централној војно-техничкој радионици у Босни главне задатке је давао ВШ. На територији Хрватске јужно од реке Саве, у једном периоду, војно-техничким радионицама је руководио Главни штаб Хрватске, да би се доцније то руковођење пренело на подручја. У Славонији су војном привредом руководила војна подручја. Радионицама и предузећима која су производила одећу, обућу и прехранбене артикле углавном се руководило децентрализовано. Оба принципа обезбеђивала су максимално коришћење локалних могућности (производних средстава, сировина, радне снаге и осталих услова рада).

Развој војне индустрије, био је, углавном, усмерен на изградњу следећих радионица — предузећа:²⁾

— радионице и предузећа за оправку и производњу наоружања и опреме;

— радионице и предузећа за израду одеће и обуће;

— радионице и предузећа прехранбене индустрије.

Настојало се да се по покрајинама као што су западна Србија, Славонија, Далмација, источна Босна и сл. гради таква индустрија која ће омогућавати оперативним јединицама да се снабдевају и у случају кад су непријатељским офанзивама привремено одвојене од осталих слободних територија. Приликом одређивања локације радионицама — предузећима, поред извора сировина и радне снаге, захтевало се да се задовоље одређени географски и услови безбедности. Тежило се да се изграђују у релативно сигурнијим и теже приступачнијим деловима слободне територије као што су, например, планински крајеви богати шумом, водом, угљем итд. Планински кланци и остале природне препреке, као и изградња просторија под земљом, штитили су предузећа од наглих упада непријатеља омогућујући производњу и онда кад су се водиле борбе у непосредној близини. Но, поред оваквих радионица које су биле разасуте по шумама, где им је безбедност осигуравала непрекидну производњу, много њих је радило и по ослобођеним градовима и то свуда где су била затечена производна средства (Ужице, Дрвар, Фоча и др.).

Још у самом почетку устанка, приликом запленивања првих средстава за борбу, показала се потреба за предузећима која ће оправљати оружје, израђивати ново, производити муницију, бомбе и тсл. Зато се одмах и пришло изградњи војно-техничких радионица и предузећа. Поред тога што су се за производњу и оправку средстава за борбу користила већ затечена предузећа (Ужице), многа су била адаптирана за ту сврху, а често се у исто време прикупљала производна опрема и почело са изградњом грађевинских објеката (најчешће барака, бајти) да би се могло прићи оправци и изради опреме. О томе говори и Наредба бр. 2 Команде НОП одреда Кордуна и Баније: „У Петровој Гори се организује централна радионица и пушкарница где ће се израђивати бомбе, преправљати „Манлихер“ пушке и вршити поправке оружја. Нека сви одреди пошаљу у Црну Локву мајсторе вјеште томе послу који су вољни да раде у тој радионици. За правилан рад те радионице потребно је прикупљати и слати у Црну Локву следећи материјал: разноврсне железне турпије, борер нарочито од 1—8 мм, челичну жицу, денатуризовани алкохол, машинско и цилиндарско уље, брзорезани челик (рапидштал), боракс, цинк (калај, коситар), соне киселине и салмијак“.

2) Појам предузеће — радионица различито се третира у теорији статистике и економици привреде и индустрије. Као границу радионици и предузећу неки теоретичари узимају број запосленог особља, други величину и квалитет основних средстава, трећи комбинују једно и друго и сл. те се зато у овом чланку употребљавају оба термина.

Ретко се у ком ослобођеном месту затекла радионица — предузеће комплетна, са алатом и радницима. Обично се организовало све испочетка. Тај процес је био постепен. Није се чекало да се радионица комплетира па да се почне са производњом. Две-три алатке су биле довољне да се отпочне са поправком пушака; доцније, како се која алатка набављала или направила, она је одмах и проширила асортиман производње. Борба од 17 јануара 1943 године овако описује постанак једне радионице: „Та радиона је почела од ничега. У почетку се сакупљало с брда с дола, кљешта и чекиће, турпије. Сада је већ модернија, опремљена је приличном количином алата. Први пионир те радионице је друг Антић. Сада радионица има и инжењера, друга Ота, који непрестано шестаром и трокутом црта разне нацрте убојних средстава која непријатељу задају јада“. Ова карактеристика одговара постанку доброг дела наших радионица, а доцније и предузећа. Настојало се да се оспособи свака радна машина која је могла бити од користи у ма којој грани производње. Било је и случајева да се од делова 2—3 дотрајале машине комплетира и оспособи за рад једна. Радионице које су грађене ван насеља по шумама, имале су и своје локалне електричне централе. Фабрика оружја у Ужицу, 1941 године, задовољавала је потребе партизанских јединица у Западној Србији. У њој се производила муниција, ручне бомбе и пушке, а поправљали митраљези и тенкови. Војно-техничка радионица оперативног штаба за Босанску Крајину, 1942 године, израђивала је ручне бомбе, нагазне мине, гранате за бацач, артиљериска зрна и тромблонске бомбе. Позната је била радионица за израду и оправку оружја у Славонији поред Вучјака, као и радионице на Пљешевци, Петровој Гори, Козари и у Фочи, затим у Словенији итд. Друг Кардељ у писму Иви-Лоли Рибару овако описује рад једне војно-техничке радионице у Словенији: „Кад дођеш у наше шуме, изненадићеш се кад будеш видео механичку радионицу која поправља и чак израђује оружје итд. шнајдерску, шустерску, столарску итд. радионицу-складиште, кухињу — једном речју право дрвено село усред дубоке шуме. А доста су на великој висини. Израдили су већ неколико сасвим целих минобацача, тј. сасвим изнова, израдили читаве делове за митраљезе и пушке, израђују ручне бомбе, а сада смо већ доста далеко у припремама за ручно израђивање пушчане и митраљеске муниције. Прикупујемо чачуре, а метке ћемо сами штанцовати и пунити оловом. У нацрту имамо и некакав једноставан бацач ватре (помоћу нафте) што ће нам нарочито бити од користи код уништавања бункера...“

Следствено овоме, током устанка постепено су се формирале на читавој територији и друге радионице — предузећа као што су: коларске, столарске, радионице за производњу кланфи, тесарске, зидарске, ковачке, пилане и др. које су задовољавале низ војних потреба: прављење и оправка кола, прављење бачава и остале амбалаже, намештаја, подизање барака, болница, насеља за радионице, одржавање саобраћаја и тсл. „Ми настојимо да организујемо рад пилане и да отпочнемо израду типских барака, тако да ћемо моћи да израђујемо

брзо већи број ових и да их расејемо по планини...³⁾ Динамика и процес стварања радионица и предузећа били су веома живи, а еластичност прилагођавања условима толика да се многим радионицама стално мењала локација, вршила фузија или преоријентација производње итд. Док је у једном крају непријатељ у офанзивама уништавао поједина предузећа, у другим крајевима већ су радила нова. Партизански дух, смелост и самоиницијатива — биле су карактеристичне особине организатора производње. Знало се ручно израђивати и оне предмете који су дотад рађени само на индустриски начин. Понекад је производња била и минимална, било због несташице сировина или јачих оштећења основних средстава, али су увек коришћене и најмање могућности за рад. Таква пракса је омогућила да се задовоље најнеопходније потребе војске и позадине.

Ширењем устанка јачале су и бројно расле партизанске јединице, тако да већ крајем 1941 броје око 91.000 бораца, да би се наредне године тај број удвостручио. У почетку јединице су се снабдевале одећом и обућом плећењем од непријатеља и преко одбора путем добровољних давања становништва. Али, већ крајем 1941 ти извори снабдевања су се показали недовољним због све већег прилива нових бораца па се приступило оснивању радионица одеће и обуће које су радиле само за војне сврхе. У њима је оправљана дотрајала одећа и обућа; шивен је креветски веш, рубље, ћебад; израђивани су нове титовке, војничка одећа, шињели и џемпери. Све је то достављано командама подручја, а од ових оперативним јединицама и болницама. Као пример истицао се добар рад велике војне кројачке радионице у Горажду, затим кројачке и опанчарске радионице у Шековићима, а доцније неколико кројачких и обућарских радионица у Тузли. Поменуте радионице су претстављале читава предузећа. У саставу радионица за одећу налазила су се, поред ткачница, и штрикерска одељења која су производила џемпере, чарапе и рукавице. Производило се, делимично, и по сеоским кућама, где је по неколико стотина омладинки и старијих жена, нарочито у зимске дане, плело џемпере и рукавице за војску. О томе су се бринуле масовне организације (АФЖ, УСАОЈ). Запажено је да су и у осталим радионицама одеће гро радне снаге сачињавале жене и девојке. „Млађи људи отишли су у војску а девојке раде или у болници или у великој војној кројачкој радионици којом руководи Ксена Танасковић паметна и енергична жена...“⁴⁾ Таквом расподелом рада омогућено је да што већи број мушкараца иде у јединице или ради послове који су тражили већа физичка напрезања.

Упоредо са изнетим предузећима и радионицама стваране су радионице и у области прехранбене индустрије. Њих су сачињавали млинови, пекаре, кланице и меснице. Ова врста предузећа стварана је при свакој команди места и подручја. Обично су пекаре и млинови

3) Зборник докумената и података о НОР Југословенских народа. Том II, књига 5.

4) Родољуб Чолаковић „Записи из Ослободилачког рата“, књига I, стр. 642.

били посебно, а кланице и меснице заједно груписани. Уколико су били лоцирани по шумама, око њих су се развила читава насеља, као што је то био случај у Кричком Брду и у Вучјаку у Славонији. Поред прераде житарица у брашно, печен је хлеб и двопек. Месарске радионице су топиле маст и прерађивале месо у разне сувомеснате производе који су доцније, ускладиштени у магацинима команди подручја, служили као резерва за случај офанзива. Сем тога, њима су редовно биле подмириване болнице и веће оперативне јединице уколико се на терену нису нашли одговарајући артикли исхране. Поред житарица и меса прерађивало се и воће, истина, доста примитивно, али толико масовно да су се производи мерили на тоне. Вешто су коришћене примитивне сушнице и хлебне пећи за сушење шљива, јабука и крушака. За то су писана и читава упутства. У ракиским котловима печен је пекмез који се могао очувати и до две-три године. Тим производима обилато су снабдевене болнице и они су били драгоцену допуну а онако сиромашној ратној исхрани.

Неће бити на одмет ако укажемо на једну специфичност у погледу ускладиштења свих индустријских и прехранбених производа. Наиме, у циљу веће сигурности магацини се нису изграђивали у близини места производње и прераде сировина. Они су били расејани на читавој територији, просторно удаљени једни од других, по плану команде подручја или корпуса. За њих је знао најнужнији број људства. Таквим мерама била је осигурана безбедност, а уколико би неки магацин и био откритвен остали су били сачувани. Особље се толико извештило у прављењу подземних магацина да су они, поред тога што су одговарали основним захтевима за ускладиштење робе (да су суви, оцедити), били тако маскирани да је окупаторова војска по неколико пута прелазила преко њих у стрељачком строју а ипак их није открила. Било је случајева да су понеке магацине сељаци случајно откривали неколико година после рата и у њима наилазили на прехранбене артикле у таквом стању да су се могли одмах употребити.

Поменућа предузећа, радионице, снабдевала су се сировинама из ратног плена и преко одбора. Било је и војних економија, а знале су омладинске организације да у заједници са одборима и командама подручја засеју напуштена земљишта чије би плодове доцније сабрали и уступили командама позадинских јединица на прераду и расподелу војсци. Већ 1942 године на пространим испасиштима планинских масива на тремеђи Босне, Црне Горе и Србије било је организовано 19 сточних фарми од којих су 10 биле под непосредним руководством партизанских стража, а радну снагу сачињавали су реконвалесценти из оперативних јединица. Ове фарме су снабдевале јединице, болнице и команде стража свим млечним и месним производима.

Основна средства су се набављала из ратног плена, имовине војске бивше Југославије и конфискацијом од народних непријатеља. Најбоља могућност за набавку основних средстава било је заузимање градова којом приликом би се конфисковала сва предузећа која су радила за окупатора или би се вршила реквизиција уз доцнију накнаду. Поред тога, добар део средстава набављан је илегално, из оку-

пираних градова, где су масовне организације куповале поједине делове потребне за производњу или их добијале од родољуба као помоћ народноослободилачкој борби. На поменут начин нарочито су се набављале дефицитарне сировине. Треба нагласити и умешност и снажљивост другова из производње који су рационализацијом и регенерацијом већ дотрајалог парка успевали да производе чак и оне артикле који се иначе нису производили на поменутим машинама ни кад су биле нове. Сем тога, за потребе радионица подизале су се електричне централе, алатнице и остала помоћна одељења којима је био осигуран непрекидан рад.

Предузећа и радионице су имали разне производне могућности. Број запослене радне снаге такође је био неједнак. Он се кретао од 1—2, најмање, па до 300 радника. Већа предузећа су се делила на одељења. Уз обућарску радионицу често је било и одељење за штављење коже, или су се овакве радионице делиле на одељења за израду ципела, за производњу опанака, за прераду коже и тсл. Слична подела је важила и за остале радионице: браварске, ковачке, коларске итд. Углавном није се тежило за неком гломазношћу већ се настојало да предузећа и радионице буду што мобилнији, способни да се брзо евакуишу или законспиришу у погодним подземним просторијама (за време офанзива). Дobar пример је брза евакуација ложионице Шипадове пруге у Дрвару и локомотива ускотрачне железничке пруге код Вучјака у Славонији.

Управнике и људство постављале су команде подручја. Њима су слати извештаји и по њиховим наређењима или наређењима корпуса и виших штабова је вршена поправка оружја или израда одеће и обуће. Запослени радници су имали статус партизана као и они који су били у борбеним редовима. Сва правила су била прописана од стране војних органа и сваки члан колектива је био обавезан да их се савесно придржава. Сваком запосленом раднику је била осигурана лична исхрана, одећа и обућа, а уколико је имао незбринуту породицу одбори су јој додељивали потребну помоћ у новцу, храни, огреву, одећи и обући. Радници су се регрутовали са села или из градова, а стручно оспособљавали за време производње или путем краћих курсева при предузећима. Важно је уочити да се, било да је реч о војним предузећима или онима која су радила у режији одбора, однос према радницима већ у почетку устанка мењао. Многа питања из области организовања производње решавали су сами радници. Уведене су радне конференције, на којима су радници предлагали и доносили низ одлука у погледу рационализације и повећања капацитета производње. Тиме је био обележен почетак нових односа како према раднику, тако и радника према средствима за производњу.

Треба истаћи и сарадњу између војних предузећа и предузећа која су радила у режији одбора. Она се огледала у обостраном уступању појединих дефицитарних сировина, изради појединих делова производа и тсл. Била је честа појава да се у војним радионицама за потребе незбринутог становништва и избеглица поправља одећа и обућа или израђује нова. Ова координација у раду задржала се током

целог рата и помогла је да се успешно преброди низ тешких, заједничких проблема материјалне природе.

Сумирајући све што је изнето могу се уочити следеће карактеристике војне привреде у периоду НОБ:

— позадински органи, радионице и предузећа су изграђивани на територијалном принципу. Тежило се да предузећа буду расута по целој слободној територији, а њихова разноврсност је омогућавала да свака територија понаособ може да снабдева оперативне јединице најнужнијим потребама;

— тежило се за стварањем већег броја мањих и средњих предузећа која су, с једне стране могла да што боље задовоље захтеве оперативних јединица а, са друге, евентуалним уништењем поједине радионице производња се надокнађивала појачаним радом осталих радионица истог смера;

— вешто су коришћени природни услови за безбедан рад предузећа, те је било и таквих која су и поред седам великих и низа мањих непријатељских офанзива остала неоткривена читавог рата;

— у циљу безбедности складиштење готових производа и сировина било је просторно удаљено од самог места прераде и дораде;

— само активном сарадњом народних одбора и органа војне позадине могли су се до максимума искористити људски потенцијал и извори сировина;

— рад војне привреде био је од великог значаја за нашу НОВ и за вођење рата у целини.
